
ADEM HANDŽIĆ

(Sarajevo)

O DRUŠTVENOJ STRUKTURI STANOVNIŠTVA U BOSNI POČETKOM XVII STOLJEĆA

Pitanjem brojnog stanja stanovništva i njegove strukture u Bosni za raniji osmanski period nije se niko posebno bavio. Iz nekih radova o toj problematici za kasniji period, od XVIII stoljeća pa dalje, rađenih na osnovu katoličkih crkvenih statistika, izvještaja vizitatora i haračkih deftera, proizlazi da se od početka XVIII stoljeća znatno mijenjala konfesionalna struktura u Bosni, da je bio osobit porast kršćanskog stanovništva, a da je opadao broj muslimanskog, što je bila posljedica stalnih ratova i epidemija.¹ Iz drugih prikaza, rađenih poglavito na osnovu haračkih deftera, proizlazi također zaključak o općem porastu kršćanskog stanovništva u cijelom regionu osmanske Evrope, posebno u Srbiji i Bosni od XVIII stoljeća pa dalje.² Što se Bosne tiče, ove promjene su bile i posljedica snažnih migracionih kretanja stočarskog stanovništva (vlaha) iz Crne Gore i Hercegovine u ove oblasti, koji je proces bio posebno izražajan u XVI stoljeću, a nešto manjim intenzitetom trajao i kasnije.³

Koliki je bio broj stanovnika u Bosni u ranijem periodu, kakva je bila njegova društvena struktura i kakve su bile konfesionalne proporcije, ne postoji nikakav publikovani rad. Međutim,

1. Up. M. Hadžijahić: **Neki rezultati etničkih kretanja u Bosni u XVIII i prvom polovini XIX stoljeća**, Prilozi instituta za istoriju u Sarajevu, br. 11-12, Sarajevo 1975-1976, 289-300.

Zna se da se kuga širila najviše duž putnih relacija (prenosili je razni glodari i druge životinje), a upravo se i islam bio naročito proširio duž putnih pravaca i u plodnijim naseljima.

2. Bruce Me Goven: **The Demography of Ottoman Europe 1700 to 1815**. Hacettepe

University, First International Congress on the Social and Economic of Turkey 1071-1920, Abstracts of the Papers, Ankara 1977 (Referat imenovanog održan na tome kongresu).

3. A. Handžić, **Etničke promjene u sjeveroistočnoj Bosni i Posavini u XV i XVI vijeku**, Jugoslovenski istorijski časopis, 4, 1969, 31-37; A. Sućeska, **Položaj raje u Bosni u XVIII stoljeću**, "Dijalog" br. 6, Sarajevo 1978.

O tome postoje pouzdani konkretni izvori, turski popisni defteri. Poznato je da ti popisi predstavljaju pravu riznicu autentičnih podataka za izučavanje demografskih i privrednih prilika po pojedinim oblastima. Na osnovu takvog jednog popisa, bosanskog sandžaka iz 1604. godine, želim da iznesem konkretno **demografsko stanje** kao prilog široj problematici stanovništva u Bosni u osmanskom periodu. Taj popis je posebno sadržajan, tj. opširni popis u 3 sveske, ukupno 1476 stranica, završen početkom te godine.⁴ Naime, defter ne sadrži uvod pa, prema tome, nema ni datuma popisa, ali postoji tugra sultana Ahmeda I (1603-1617), što znači da je defter nastao u tome razdoblju. Ipak, uspjelo nam je da konkretnije odredimo datum ovog popisa. Na osnovu jedne naknadne bilješke carskog *tevkiije*^{4a} u tome popisu, datirane 12. ševvala 1012, tj. 14. marta 1604. godine,⁵ izlazi da je ovaj popis završen između 16. XII 1603, kada je Ahmed I stupio na prijesto, i 14. III 1604. godine.⁶ Taj popis je spahijski, tj. obuhvata sve seosko stanovništvo, kršćansko i muslimansko, potčinjeno spahiji kao raja, kao i stanovništvo gradskih naselja, koje je bilo slobodno, tj. nije bilo upisano spahiji kao raja, jer nije imalo zemlje. Spahijski defteri, prema tome, ne obuhvataju kompletno stanovništvo, njima nije obuhvaćena feudalna klasa.

Zbog obimnosti materijala ograničio sam se u ovom izlaganju samo na bosanski sandžak, kao glavni sandžak u bosanskom ejaletu, sa sjedištem valiije (pašće) po kojem je i nazivan paša sandžak, koji je bio centralni i najprostraniji, obuhvatao je 55 nahija, te manje ili više karakterističan za cijeli ejalet, koji je tada obuhvatao šest sandžaka (bosanski, hercegovački, zvornički, kliški, pakračko-cerlički i krčko-lički).⁷ Bihaćki sandžak još nije bio osnovan, kako je to mislio H. Šabanović⁸, jer je Bihać u našem popisu (1604) zabilježen kao isturena granična nahija u bosanskom sandžaku. Bosanski sandžak se protezao u izduženom obliku, od Kos. Mitrovice na jugoistoku do Cazinske krajine na sjeverozapadu, okružen navedenim sandžacima. Tako se jugoistočni

4. Ankara, Tapu ve Kadastro (dalje krat.: TK), Tapu defter (dalje: TD), No 477 (I), str. 758, No 478 (II), str. 362 i No 479 (III), str. 356.

4a. *Tevki'i* ili *nişancı* = službenik koji stavlja carski znak (potpis, tugra) na naredbe i druge carske dokumente.

5. TK, TD No 477 (I), fo 357.

6. U početku vladavine sultana Ahmeda I izvršen je popis i drugih sandžaka tadašnjeg bosanskog ejaleta, a vjerovatno i drugih sandžaka Osmanskog carstva. Poznat je iz iste godine vrlo sadržajan opširni popis kliškog (Ankara, Tapu ve Kadastro, No 475), kao i popis zvorničkog sandžaka (Istanbul, Başbakanlık Arşivi (BBA) TD No 743 i Ankara

TK, TD No 23.) Za hercegovački sandžak, međutim, takav popis još nije pronađen, ali postoji nešto raniji opširni popis tog sandžaka iz 1585. godine (Ankara, TK, TD No 483, i 484).

7. Iz popisa pojedinih sandžaka bosanskog ejaleta vidi se da je krajem XVI ili početkom XVII stoljeća kliški sandžak obuhvatao 42, zvornički 31, hercegovački (1585) 25, cerlički (pakrački) 13 i krčki (lički) oko 30 manjih nahija. Up. H. Šabanović, **Bosanski pašaluk**, Naučno društvo NR BiH, Sarajevo 1959 (Upravna podjela navedenih sandžaka).

8. **Bosanski pašaluk**, str. 80.

dio ovog sandžaka, istočno od rijeke Drine, usijecao između rijeke Lima i Ibra u teritorij današnje Srbije, obuhvatajući oblast kasnijeg novopazarskog sandžaka, ukupno 13 nahija (Aržane, Zvečan, Jelač, Ras, Vrače, Sjenica, Ostatije, Bobolj, Trebna, Moravica, Barčé, Banja i Dobrun).

Kad je riječ o strukturi stanovništva, poznato je da se stanovništvo u Osmanskoj državi dijelilo na dvije osnovne kategorije: feudalnu klasu (vojsku) i potčinjeno rajinsko stanovništvo. Između te dvije kategorije, po svom statusu, nalazilo se gradsko stanovništvo. U feudalnu klasu spadale su: spahije, tvrđavske posade, ostala vojska, knezovi, vojno-administrativni, sudski i svi drugi službenici. Gradsko stanovništvo predstavljalo je izvjesnu međukategoriju. Bilo je povlašteno utoliko što nije bilo potčinjeno spahiji, tj. nije plaćalo osnovni rajinski porez, tzv. *resm-i çift*, vezan za zemlju, jer općenito nije imalo zemlje; bavilo se gradskim zanimanjima, zanatstvom i trgovinom. Bilo je obično oslobođeno državnih nameta, rabota i novčanih nameta tzv. *avariz-i divaniye ve tekalif-i örfiye*, ali i to oslobađanje bilo je najčešće uvjetovano izvjesnim službama gradskog stanovništva. Nikakvih drugih privilegija nije imalo.⁹

Najbrojnije bilo je potčinjeno seosko stanovništvo, raja kršćanska i muslimnska. Rajinsko stanovništvo se, također, dijelilo na dvije glavne kategorije: zemljoradničku raju i stočare ili vlahi, kako ih osmanski izvori redovito nazivaju. Razlika između ekonomsko-pravnog položaja zemljoradničke raje i vlahi ležala je u karakteru njihove privrede, odnosno njihovih davanja. I zemljoradnici i vlasni imali su poreske obaveze prema spahiji, kao i prema državi. Zemljoradnička raja, muslimanska jednako kao i kršćanska, bila je vezana za zemlju i potčinjena spahiji, kome je davala ušrove (desetinu) od žitarica i drugih kultura (lana, sijena, povrća, voća, vina, pčelinjih košnica) te razne novčane pristojbe (*badihava, mladarina, pristojba na mlin, na stupu ili samokov, kao i porez na svinje*). Porez na sitnu stoku (*resm-i ganem*) bio je državni porez, a iznosio je u XVI st., a vjerovatno još i 1604. godine, na 2 brava 1 akča. Ista je visina bila i za svinje.¹⁰

Izvjesne razlike između kršćanske i muslimanske zemljoradničke raje postojale su, i to: kršćani su plaćali državi harač, kao ekvivalenat za oslobođenje od vojnih dužnosti, dok su muslimani bili obavezni da u vrijeme rata aktivno vrše tu dužnost. Visina harača je varirala, a mjerila se obično prema visini jednog dukata, kao što je mjerena i prema imovnom stanju, pa je naplaćivan u

9. Up. A. Handžić, *Značaj muafijeta u razvitku gradskih naselja u Bosni u XVI vijeku*, JIČ, 1-2, Beograd 1974, 60-69; Išti, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, "Svjetlost", Sarajevo 1975.

10. Porez na sitna grla stoke (ovce, koze), tzv. *resm-i ganem*, bio je državni porez, a

iznosio je u XVI st., a vjerovatno još i 1604. godine, na dva brava 1 akča. Ista je visina bila i poreza na svinje, što je predstavljalo prihod spabije. Up. H. Hadžibegić, *Porez na sitnu stoku i korištenje ispaša*, Prilozi za orijentalnu filologiju (POF) VIII-IX, 1958-59, 63-109.

Bosni od domaćinstva, iako mu je naziv glavarina (*džizja*).¹¹ Zatim, kršćani su davali spahiji ušur od vina, a muslimani (koji u principu nisu pravili vino) plaćali su pristojbu na vinograd po dunumu, što je, prema ovom našem popisu iz 1604. godine, iznosilo u bosanskom sandžaku 7 akci, koliko je iznosila i jedna mjera (*medra*) vina. Također je postojala izvjesna razlika u plaćanju osnovnog rajinskog poreza. Muslimani su taj porez, po nazivu *resm-i čifti*, plaćali na zemlju koju obrađuju, i to od domaćinstva za pun čift 22 akce, a za pola čifta 12 akci.¹² Isto tako oženjeni siromašni stanovnici, bezemljasi (*bennak*), plaćali su 12, a negdje (Hercegovina) 9 akci. Neoženjeni, sposobni za rad, u zajedničkom kućanstvu (*mudžerred*) također su plaćali po 12 akci, negdje (Hercegovina) po 6 akci. Paralelno sa muslimanskim *resm-i čiftom*, kršćanski rajinski novčani porez prema spahiji (kod zemljoradnika) zvao se *ispendža*, a bio je licni, plaćan prema radnoj sposobnosti, iznosio je 25 akci, tj. i mudžerredi su plaćali puni iznos ispendže. Kršćanska udovička domaćinstva, međutim, plaćala su na ime ispendže 6 akci.

Znatno brojnije kršćansko stanovništvo u bosanskom sandžaku, u poređenju sa zemljoradnicima, bili su stočari (vlasni). U odnosu na zemljoradnike bili su slobodni, nisu bili vezani za zemlju, čiju je imigraciju u granične i stanovništvom znatno prorijeđene oblasti turska vlast protežirala i usmjeravala naseljavanje vlaha iz privrednih, još više iz svojih strategijskih razloga. Svako pomjeranje granica Osmanske države na sjeveru i na zapadu rezultiralo je novim pomjeranjem i naseljavanjem vlaha u nove oblasti.¹³ Već u drugoj polovini XV stoljeća brojne skupine vlaha, iz prenaseljenih krajeva Hercegovine i Crne Gore, pošle su prema sjeveru i naselile prorijeđena područja u cijeloj sjeveroistočnoj Bosni. U dolini rijeke Bosne u tolikoj mjeri su vlasni naselili trougao između tvrđava Maglaj-Doboj-Tešanj da je prije 1489. godine bio donesen i poseban zakon o maglajskim vlasima.¹⁴ Utvrđeno je (prema popisu iz te godine) da su u područje Maglaja došli vlasni Banjani iz Hercegovine, i to u velikom broju oko 800 domaćinstava, dok su vlasni Rudinjani, iz Rudina u Hercegovini, naselili pod-

11. Up. H. Hadžibegić, **Glavarina u Osmanskoj državi**, Sarajevo 1966.

Prema H. Hadžibegiću (n. d., str. 66-67), za Mehmeda III (1594-1603) cijena dukata je varirala između 120 i 220 akci, zavisno od toga koliko je akci kovano od jednog dirhema srebra, dok je harač u tome periodu iznosio 140 akci. Za Ahmeda I (1603-1617) umjesto nekih dokinutih poreza (na ime ovčarine 30, takse na vino 15, promjene na pristolu 5, i tzv. "gulamiye" – za emina i pisara prilikom popisa 10 akci) harač je bio povećan za 60 i iznosio 200 akci.

12. Površina jednog čifta iznosila je 60 dunuma (dunum = 40 koraka u kvadrat) najbolje do 120 dunuma najslabije zemlje (Up. H. Inalcik, **Osmanlilarda raiyyet rusumu**, Belleten XXIII, Say' 92, Ankara 1959, 575-610.

13. Up. M. Vasić, **Etničke promjene u Bosanskoj krajini u XVI vijeku**, Godišnjak DI BiH, XIII, 1962, 234-250.

14. Up. **Kanuni i kanun-name**, Orijentalni institut, Sarajevo, 1957, 13-14.

ručje tvrđave Teočaka, na istočnoj strani te oblasti. Padom ugarske Srebreničke banovine, oko 1512, vlaške imigracije šire se u cijeloj sjeveroistočnoj Bosni između rijeka Drine i Bosne sve do Save. U toj oblasti se zatim pojavljuju organizovane brojnije vlaške knežine sa knezovima i primicurima na čelu, čiji su knezovi predstavljali sitne turske spahije (timari od 500 do 3200 akci). U prvoj polovini XVI st. broj tih knežina i knezova timarlija je bio u porastu. Godine 1528. evidentno je bilo u Zvorničkom sandžaku 20 takvih knežina (8 u srbijanskoj strani tog sandžaka, a 12 u bosanskom dijelu). Malo zatim (1533), broj vlaških knezova timarlija povećao se na 38, a 1548. iznosio je 43 timarlija. Međutim, to povećavanje njihovog broja predstavljalo je, faktički, usitnjavanje njihovih timara, koji su u ovoj oblasti krajem osamdesetih godina tog stoljeća bili sasvim dokinuti. Knezovima su kasnije bile ostavljene samo njihove slobodne baštine, kao izvjesne ekonomske povlastice.¹⁵

Većina vlaških knežina na tome prostoru do sredine tog stoljeća nisu bile teritorijalizirane i stabilizovane, bile su u kretanju. Vlaške knežine predstavljale su samo autonomije jednog povlaštenog društvenog sloja, vlašskog stanovništva, koje se etnički nije razlikovalo od ostalog nepovlaštenog (zemljičnog) kršćanskog stanovništva.¹⁶

Još prije 1516. vlasli su naselili nekoliko Maglaju susjednih nahija: Ozren, Trebetin (oko Novog Sehera), Usora, Vrbanja (Kotor).¹⁷ Maglajski vlasli naselili su tešanjsku nahiju (koja je izdvojena iz prvobitne maglajske nahije).¹⁸ Poslije pada Jajačke banovine (1528) vlasli sa ovih strana usmjeravaju se sada na širokom prostoru prema zapadu u pravcu turskih osvajanja.¹⁹ O tome da su vlasli dobrim dijelom naselili mnoga područja u Bosanskoj krajini objasnio je Milan Vasić. Upadljivi su kod njega podaci o velikom doseljavanju u nahijama: Grahovo, Unac, Vrhovine i Lijevoče, kao i podaci o drugim područjima u Bosanskoj krajini.²⁰

Proces navedenih imigracija trajao je u nekim područjima bosanskog sandžaka kroz cijelo XVI stoljeće, pa i kasnije. Tako je 1516. u nahiji Maglaj bilo evidentirano 12 naselja vlahi, a 1604. broj vlaških sela iznosio je 36.²¹ U nahiji Lijevoče, opet, 1570. bilo je popisano 29 vlaških naselja, a 1604 god. 42.²² Ili, još očitiji je

15. Up. A. Handžić, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, 70-71, 96-99.

16. Up. M. Vasić, *Knežine i knezovi timarlije u Zvorničkom sandžaku u XVI vijeku*, Godišnjak DI BiH X, 1949-1959, 247-278.

17. Istanbul, BBA, TD No 63 iz 1516. g.

18. Up. A. Handžić, *Gazi Husrev-begovi vakufi u tešanjskoj nahiji u XVI vijeku*, "Anali" GH biblioteke, II-III, 1974, 161-174.

19. BBA, TD No 415 (1570), fo 253; A.

Handžić, *Postanak i razvitak Dervente u XVI vijeku*, Prilozi Instituta za istoriju, 10/2, Sarajevo, 1974, 116.

20. M. Vasić, *Etničke promjene ...* 240-242.

21. BBA, TD No 63 (sandžak-begovi vlahi); Ankara, TK, TD No 478 (II), fo 259-270 (up. bilj. 4).

22. BBA, TD No 415 (1570), fo 224-237; Ankara TK, TD No 479 (1604 - III) fo 328-336.

primjer nahija **Kamengrad**. Tu je 1570. evidentirano u istoime-
noj varoši svega 65 domaćinstava vlaha, dok je ostalo područje te
nahije bilo tako reći nenaseljeno. Nakon 3 decenije sasvim je dru-
gò stanje, nahija je bila **dobro** naseljena. Godine 1604. u **Kamen-**
gradu je bilo evidentirano pored kršćanskog naselja (varoš) i ma-
leno muslimansko naselje. U varoši je, naime, bilo popisano 98
vlaških domaćinstava — filuridžija (88 kršćani i 10 muslimani),
zatim muslimanski džemat (kasabica) sa 29 kuća i 8 mudžerreda.
Osim vlaha u navedenoj varoši bilo je upisano još 7 musliman-
skih domaćinstava kao zemljoradnici. U cijeloj nahiji, međutim,
postojalo je sada ukupno 113 naselja vlaha (od kojih su 30 bila
sela, a ostala su predstavljala naseljene mezre i čifluke) i samo
3 naselja zemljoradničke raje (muslimani, ne računajući **Kamen-**
grad, ukupno 20 kuća). I, kako se iz priloženih tabela vidi, u ka-
mengradskoj nahiji je te godine bilo ukupno 415 domaćinstava
vlaha kršćana, 108 domaćinstava vlaha muslimana i 118 kuća grad-
skog i rajinskog (**zemljoradničkog** 7 stanovništva, tj. 98 kuća sa
19 mudžerreda otpadalo je na dva malena gradska muslimanska
naselja: **Kamengrad** i **Dičevo (Sanski Most)**, a 20 kuća na musli-
mansku zemljoradničku raju.

Vlasi o kojima je ovdje riječ bili su pravoslavne vjere. O
tome postoji više sigurnih svjedočanstava.²³ Uz njihov starješin-
ski kadar (knezovi i primićuri) često u popisima nalazimo popo-
ve. Zatim, u svima oblastima koje su naselili vlasi tokom XVI sto-
ljeća podignuti su pravoslavni manastiri (*Paprača, Tamna, Lom-
nica, Ozren, Vozuća, Gostović, Mošćanica, Zalužani, Rmanj* i drugi).

U odnosu na zemljoradničku raju vlasi u bili povlašteni; bi-
li su u kretanju slobodni, a i porezi su im bili nešto manji. Nji-
hova domaćinstva predstavljala su prave zadruge. Spadali su re-
dovito u haski domen, ili cara ili sandžak-bega (begler-bega). Os-
novni njihov novčani porez *filurija* bio je državni porez, a feudal-
cu su davali stočarske proizvode (ovna, ovcu s jagnjetom, itd.).
Filurija je davana od domaćinstva, a kretala se obično u visini
dukata i zamjenjivala je harač, a često i sve druge poreze. Odra-
sli neoženjeni, za rad sposobni sinovi, nisu ništa plaćali. Isto ta-
ko nisu plaćali ni drugi članovi (tâbi) koji žive u zajedničkom do-
maćinstvu (otac, stric, brat). Također primićuri zbog svoje služ-
be nisu ništa plaćali.²⁴

Visinu filurije kanuni ne preciziraju, budući da se kretala
prema visini dukata, čija se cijena, opet, postepeno povećavala
i pratila inflacioni proces, naročito izražen krajem XVI stoljeća.
Konkretne podatke o filuriji sadrže svi popisi. Visina filurije za-
visila je od strategijske važnosti područja, kao i od imovnog sta-
nja pojedinog domaćinstva. Vlasi u graničnim područjima plaćali

23. Up. M. Vasić: **Etničke promjene ...**,
str. 239 i 248.

24. Up. **Kanuni i kanun-name**, str. 14, 18,
58, 59, 118, 160; BBA, TD No 24, fo 51

(1489 – maglajski vlasi); BBA, TD No 405
(Opširni popis vlaha u zborničkom sandža-
ku iz 1528).

su znatno manje iznose filurije, jer su tu vršili i izvjesne službe, dok su u unutrašnjosti, koja područja nisu imala strategijski značaj, plaćali veću filuriju. Isto tako, u jednom istom naselju filurija nije bila jednaka za sva domaćinstva. Očito mjerilo bilo je imovno stanje, stočari sa bogatijim stadima i oni sa manjim brojem stoke. Tako su jedna domaćinstva plaćala puni iznos filurije, druga jednu polovinu, a neka jednu četvrtinu od punog iznosa. Godine 1604. u bosanskom sandžaku evidentna su bila za vlahu tri različita iznosa filurije, za različita područja. U nahijama na istoku, u Podrinju i dalje na jugoistoku (Zvečan, Jeleč, Ras, Vrač, Sjenica, Ostatije, Bobolj, Trebna, Moravica, Barče, Banja, Birče i Osat), puna filurija iznosila je 315 akči, dok je u središnjem dijelu tog sandžaka (Maglaj, Trebetin, Tešanj, Kotor, Banja Luka, Vrhovine, Kobaš, Levče, Visoko, Lašva, Kamengrad, Vrbaški, Dobor, Zmijanje, Jajce, Trijebovo, Usora i Ozren), puni iznos bio 280 akči, a u graničnim nahijama (Dubica, Novi, Sana, Krupa i Bihać), samo 150 akči. Štaviše, u nahiji Kostajnici puni iznos bio je 100 akči. U sarajevskoj nahiji (radilo se samo o jednom selu) filurija je iznosila 200 akči.

Treba ovdje spomenuti i povlaštene redove raje, uglavnom od vlahu, kojih je u raznim vremenima i oblastima bio priličan broj. Neki su predstavljali vojne ili poluvojne organizacije i vršili vojne službe (*akindžije, martolosi, eškindžije, šajkaši* i dr.), a drugi su služili u unutrašnjosti (*derbendžije, kurudžije, vojnuti, ćupridžije, kaikčije, kjurekčije, šahindžije, dogandžije, musellemi, sejmeni, madendžije* i dr.).²⁵ U našem popisu evidentni su samo: *akindžije, vojnuti, derbendžije* i *martolosi*.

Akindžije, povlašteni red, sastavljen od muslimana čija je služba bila poznata: da prodiru, pljačkaju i destabilizuju neprijateljske oblasti. Bili su naseljeni u centralnom dijelu sandžaka. **Najbrojniji su bili** u sarajevskoj nahiji, naseljeni u 71 selu, u prosjeku po 5-6 kuća. Imali su obično baštinske zemlje. Bili su još naseljeni u nahijama: Brodu, Dubrovniku, Lašvi i Bobovcu.

Martolosi, prvobitno gotovo isključivo sastavljeni od kršćana, do početka XVII st. u toj mjeri se među njima proširio islam da su 1604. godine gotovo isključivo bili muslimani. Njihova služba bila je obično vojna, a u unutrašnjosti vršili su policijsku službu i brinuli se o sigurnosti na putovima.²⁶ Bili su naseljeni u 12 sela u nahijama Brodu i Lašvi.

Vojnuti su, također, prvobitno kršćanski povlašteni red, ali su u našem popisu uglavnom muslimani. Vršili su razne službe,

25. M. Vasić, **Martolosi u jugoslovenskim zemljama pod turskom vladavinom**, ANU BiH, Djela, knj. XXIX, Sarajevo 1967, 32-39.

26. M. Vasić, isto.

vojničke i druge. Najviše su čuvali puteve i rudnike.²⁷ Bili su naseljeni u nahijama: Sarajevo, Lašva, Brod i Bobovac, ukupno muslimani 742 kuće sa 40 neoženjenih i kršćani 32 kuće.

Dalje su bili naseljeni istočno od Drine, u nahijama: Zvečan, Jeleč, Ras, Vrače i Sjenica. Očito, bili su raspoređeni duž glavne putne relacije, carigradskog drumna, i istodobno u rudarskoj oblasti. Tu je njihov konfesionalni sastav bio drugačiji, pretežno su bili kršćani, jer je sastav stanovništva tih nahija bio takav.

Derbendžije su, također, bili raspoređeni na glavnoj putnoj relaciji, i to s lijeve strane Drine u nahijama: Hrtar, Vrtar, Borač i Birče, te istočno od Drine u nahijama Sjenici i Barče. Kako je sve to stanovništvo bilo domaće, konfesionalni sastav je bio takav kakav je bio općenito u tome području. U prve četiri nahije (u Bosni) bili su to muslimani, a u dvije posljednje kršćani.

Raju u Bosni, dakle, sačinjavali su muslimani i kršćani, ali u kojim proporcijama jedni i drugi pitanje je koje zahtijeva konkretno sagledavanje. Smatrao sam da se ti podaci našeg popisa iz 1604. godine mogu najuočljivije pružiti u vidu tabelarnih pregleda. Takav postupak, međutim, pretpostavljao je dosta truda kada su u pitanju vlasni. Tu nije u rekapitulaciji pojedinih naselja iskazivan broj muslimanskog i kršćanskog stanovništva, kao što je slučaj kada se radilo o zemljoradničkoj raji. Kod vlaških (filuridžijskih) naselja rekapitulativno je iskazivana samo visina filurije. Budući da je filurija od domaćinstava naplaćivana prema imovnom stanju, rekapitulativno je iskazivano samo koliko domaćinstava daje puni iznos, a koliko kuća druge umanjene iznose filurije. Ako se žele uočiti konfesionalne razlike, potrebno je ići od imena do imena. Kod zemljoradničke raje, međutim, postupak je bio olakšan, jer je na završetku naselja iskazivan broj kršćanskih i broj muslimanskih kuća, ali ne uvijek dosljedno, ima dosta propusta, pa je i tu mjestimično bilo potrebno pojedinačno sagledavanje.

Nakon takvih izračunavanja, utvrđeni su konkretni brojevi kršćanskih i muslimanskih kuća u jednoj nahiji. Tu su prikazana prvo *naselja* po nazivima (selo, mezra, čifluk, zemin, grad), zatim *stanovništvo* (broj sela: zemljoradničke raje, kao i vlahi, zatim sela povlaštenih redova: akindžija, vojnuka i martolosa) i na kraju *konfesionalna relacija*. Tu je sumirano sve stanovništvo, uključujući i gradsko. Prema tome, u brojnom iznosu muslimanskih kuća sadržano je i gradsko i rajinsko stanovništvo. Budući da je važno da se znaju i te relacije koliko je od tog stanovništva otpadalo na raju, a koliko na gradsko (povlašteno) stanovništvo iskazao sam to na drugoj tabeli. Kad je riječ o gradu i gradskom stanovništvu, misli se na urbano naselje koje je ispunjavalo odre-

27. Up. Br. Đurdev, *O vojnicima*, Glasnik ZM (1947), 75-137.

dene uslove da s osmanskog stanovništva i pravno bude proglašeno gradom (kasabom). Potrebna je urbana, kulturna i privredna komponenta, tj. 1) stalno naseljeno muslimansko stanovništvo (najmanje jedan džemat); 2) glavna džamija (bogomolja u kojoj se obavljaju glavne molitve petkom i brajramom); 3) čaršija i sedmični pazarni dan.²⁸ Budući da cjelokupno stanovništvo i takvih naselja nije bilo povlašteno na način kako je naprijed istaknuto, nego samo središnji dio, dok su periferne mahale muslimanske, jednako kao i kršćansko stanovništvo varoši, ako je stara varoš postojala, ostale u statusu raje, to je i ovdje trebalo diferencirati povlašteno od nepovlaštenog stanovništva. Izuzetak je činilo kršćansko stanovništvo koje je bilo zanatlijsko i koje je prihvatilo sve obaveze kao i muslimansko, u tom slučaju i ono je bilo povlašteno, kao što je bio slučaj u Sarajevu: 90 kuća kršćana i 3 kuće židovske i u Banjoj Luci 18 kuća kršćana.

Iznenaduje, upravo, činjenica u kojoj mjeri se bio proširio islam. Od ukupnog broja 64721 kuća na muslimane je otpadalo 45941 kuća sa 4979 neoženjenih (potencijalnih kuća), a na kršćane ukupno 18780 kuća. Dodamo li broju kršćana i ono 111 kuća gradskog stanovništva, koje nije bilo rajinsko, ispada ukupno 18891 kuća kršćana. Iz toga izlazi da su muslimani procentualno bili zastupljeni sa 71⁰/₀, a kršćani sa 29⁰/₀. Međutim, ovdje nije uzet u obzir broj neoženjenih muslimana 4979, pa bi se taj procent još povećao u korist muslimana. Kako je ranije istaknuto, neoženjeni muslimani nisu ubrojani kao kuće, živjeli su u zajedničkom kućanstvu s roditeljima i plaćali spahiji porez na pola čifta zemlje (12 akči). Međutim kod kršćana je bila relevantna radna sposobnost, tj. kod zemljoradničke raje neoženjeni, sposobni za rad jednako su plaćali spahijsku ispendžu (25 akči), kao i stariješine domaćinstva, pa su, prema tome, iskazivani kao kuće. Međutim, taj obuhvaćeni broj neoženjenih kršćana nije osjetan jer je kršćanske zemljoradničke raje bilo procentualno malo. Znažno brojnije je bio stanovništvo koje je imalo status vlaha, kod kojeg neoženjeni, sposobni za rad, prema zakonu, nisu ništa plaćali i nisu u popisima iskazivani kao poreski obveznici, nego kao prateći članovi (tabi) domaćina.²⁹

Interesantno je, dalje, koliko je kod muslimana otpadalo na povlašteno stanovništvo. Utvrđeno je da broj svih povlaštenih muslimanskih kuća u gradovima iznosi 9843 kuće sa 2429 neoženjenih, dok je na muslimansko rajinsko stanovništvo otpadalo 36098 kuća sa 2550 neoženjenih muškaraca. To znači da je na povlašteno gradsko stanovništvo otpadalo 21⁰/₀, a na raju 79⁰/₀. Prema tome, broj muslimanske raje u bosanskom sandžaku 1604. godine bio je, za malo, dva puta veći od ukupnog broja kršćanske

28. Up. A. Handžić, *Značaj muafijeta u razvitku gradskih naselja u Bosni u XVI vijeku*, JIČ, 1-2, Beograd 1974, 60-69; Isti, Tu-

zla i njena okolina u XVI vijeku, "Svjetlost", Sarajevo 1975.

29. Up. bilj. 24.

raje. Zatim, ukupan broj muslimanskog povlaštenog stanovništva predstavljao je samo 15 od cjelokupnog broja muslimana, a 45 predstavljalo je muslimansko rajinsko stanovništvo.

Mnoge činjenice ovdje navode na razmišljanje. Zna se da se islam najviše proširio u plodnijim zemljoradničkim područjima, oko utvrđenih gradova i duž putnih relacija. Najviše se proširio među zemljoradničkom rajom, dok je znatno manji procenat muslimana bio među pastirskim (vlaškim) stanovništvom. Sporije i znatno manje se proširio tamo gdje je postojala jača ekonomska kršćanska osnova (rudnici) ili kršćanski kulturni centar (crkva, samostan, manastir). Tako se najznačajnija kršćanska varoška naselja, kao Fojnica, Kreševo, Olovo i Srebrenica, gdje su postojale obadvije navedene komponente, nisu nikada razvila u značajnija muslimanska gradska naselja.³⁰ Muslimanski džemat u njima ostao je malen. Dakle, drugi momenti i uslovi (strategijski, komunikacioni i privredni) odredili su nove punktove značajnih gradskih naselja.

Islam se jednako proširio kako među kršćanskim spahijama i povlaštenim slojevima, tako i među običnom rajom. Masovno prelaženje na islam u nekim dijelovima Bosne i Hercegovine ima dublje istorijske korijene. Što se islam proširio osobito u sarajevskoj nahiji i zahvatio cjelokupno stanovništvo, jasno je, donekle, zbog činjenice što je tu izrastalo Sarajevo kao centar cjelokupnog ejaleta, komandni, vojno-administrativni, kulturni i privredni centar, poput velikih centara na istoku (Jedrena, Bursa). Ali zašto se u takvoj mjeri proširio u cijeloj srednjoj Bosni, u nahijama, Visoko, Brod, Lašva, Dubrovnik (kod Visokog) i Kladanj? Ima li to kakve veze sa spomenima *krstijana* u selu Bila i selu Janjići (kod Zenice) u nahiji Brod u defterima iz prve polovine XVI st.,³¹ ako taj naziv zaista označava pripadnike bosanske crkve. Nije lako objasniti ni činjenicu zašto je rijeka Drina predstavljala pravu granicu kada je u pitanju širenje islama, a i u Bosni i Srbiji u okviru iste države važili su isti zakoni. Pogledamo li sve nahije istočno od Drine: Aržane, Zvečan, Jelač, Ras, Vrač, Sjenica, Ostatije, Bobolj, Trebna, Moravica, Barče, Banja i Dobrun, vidimo da je vrlo mali procenat muslimana. U Rasu je procenat veći zbog značajnog gradskog naselja Novog Pazara. Dobro, to su sve vlasi, a rekli smo da se među njima općenito islam mnogo manje proširio. Ali je stanje s lijeve strane Drine, u Bosni, u bivšoj Zemlji Pavlovića, vrlo interesantno. Tu, u nahijama: Višegrad, Hrtar, Brodar, Vratar, Osat i Borač situacija je obrnuta. Mali je broj kršćana, a islam se jako proširio. Štaviše, sve je to zemljoradničko stanovništvo. Treba istaknuti da se up-

30. Up. A. Handžić, **O islamizaciji u sjeveroistočnoj Bosni u XV i XVI vijeku**, POF XVI - XVII/1966-67, 5-48, Isti, **O značaju putova za razvitak gradskih naselja u Bosni**

u XVI i XVII stoljeću, Prilozi Instituta za istoriju, XIII, Sarajevo, 1977.

31. BBA, TD No 1432, fo 48 i BBA, TD No 57.

ravo na tom cijelom prostoru, u nahijama, Hrtar, Višegrad, Osat, Olovo i **Kladanj** u srednjovjekovnim dubrovačkim izvorima, kao i u najranijim turskim popisima, nalaze podaci o bivšim *krstanskim zemljama*, a 1468. u višegradskoj nahiji navedeno je jedno cijelo selo sa »krstjanskim« kućama.³² Nisu li sada neke komponente u tome procesu vidljivije iz dalje vremenske relacije, nakon više od jednog stoljeća, koje smo očekivali da nađemo u najranijim popisima. Zatim, svo je to stanovništvo bivše oblasti Zemlje Pavlovića sada zemljoradnička raja. Sta je onda bilo sa brojnim vlasima iz te oblasti, kada je prije 1485. godine bio donesen i zakon o vlasima Zemlje Pavlovića,³³ a činjenica je da su se vlasi svuda održali, gdje su bili naseljeni prema najranijim popisima, nalazimo ih i početkom XVII st.

Odgovor na pitanje o bivšim vlasima Zemlje Pavlovića, koji su poslije 1485. postali zemljoradnička raja, leži, svakako, u činjenici što se tokom vremena bila izmijenila konfesionalna struktura tog stanovništva — što se proširio islam. Iz mnogo defterskih primjera proizlazi da gdje god se islam proširio među vlasima, istodobno se mijenjala i struktura poreza, tj. od vlaha kršćana — filuridžija, postajali su muslimani-zemljoradnici. Mislim da to proizlazi otuda što je muslimansko rajinsko stanovništvo u principu bilo obavezno da daje šerijatske poreze, a to su ušrovi. Vlaška filurija, međutim, sadržavala je u sebi i zamjenjivala osnovni šerijatski porez za kršćane — glavarinu ili harač, pa ne bi bilo logično kada bi vlasi u slučaju prelaska na islam ostali i dalje filuridžije. Ovo sve pod pretpostavkom ako je riječ o stabilizovanom stanovništvu koje je već dobrim dijelom bilo prešlo na zemljoradnju. To što je rečeno da su se vlasi općenito svuda održali gdje su bili ranije naseljeni riječ je o stočarima, uglavnom kršćanima, kod kojih je još i knežinska organizacija bila jaka. Među takvim vlasima bilo je i muslimana, koji su također davali filuriju, ali su oni među pravim stočarima ostali uvijek u manjini.

32. M. Tayyib Okic (Ankara), *Les Kristians (Bogomiles) Parfaits de Bosnie d'après des documents turcs inédits*, Südost-

forschungen B XIX, R. Oldenburg - München, 1960.

33. Up. *Kanuni i kanunname*, str. 12-13.

BOSANSKI SANDŽAK
Rajinsko i gradsko stanovništvo po nahijama 1604. godine

Redni br.	Nahija	Naselja					Stanovništvo (sela)					Konfesija	
		Selo	Mezra	Čifluk	Zemin	Grad	Zemlj. raja	Vlasi	Akindžije	Vojnici	Martolosi	Muslimani (kuća)	Kršćani (kuća)
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
1	Sarajevo	163	32	33	3	2	230	1	71	59		11009/1986*	198
2	Kladanj	19	1	7		1	27		1			805/71	56
3	Dubrovnik	70	5	7			82		11			1776/134	40
4	Visoko	144	24	28	3	4	198	1				4954/23	574
5	Bobovac	29	3	7			39		7	4		557/75	232
6	Brod	93	6	19	5	4	123		48	8	2	3746/500	240
7	Lašva	50	14	44	7	1	115	1	8	12	5	2500/363	117
8	Kamengrad	32	71	9	4	2	3	313				226/19	415
9	Vrbaški	15	5	3				23				24	342
10	Dubica	1	5	3	1		8	3				16	94
11	Dobor	20	15	12	1	3	30	18				554/25	553
12	Zmijanje	17	10				8	19				10	492
13	Jajce	37	18	6	1	1	53	9				827/67	112
14	Vinčac	2	9	3	2		16					37/4	
15	Trijebovo	10	1			1		11				93/12	102
16	Usora	11	1		1			13				22	214
17	Ozren	11	2					13				32	315
18	Novi	16	11		2			13				36	390
19	Sana	23	6	3				32				71	384
20	Kostajnica	1	18			1		19				213/17	41
21	Krupa	2	1					3					42
22	Gvozdanski		3					3					
23	Bužim		2	2									
24	Cazin		1	1									
25	Bihać	5		3		1		8				65/5	270
26	Aržane	8						8				11	119
27	Zvečan	44	3	4		1	51			1		147/10	846

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
28	Jeleč	82	1	2			73	12		15		174	1292
29	Ras	87	6	20		1	68	45		22		844/44	1303
30	Vrače	56	1	4			42	19		12		93	939
31	Sjenica	38	2	12			15	37		11		69	622
32	Ostatije	9						9				2	90
33	Bobolj	7						7				1	170
34	Trebna	9						9				6	155
35	Moravica	14		1				14					271
36	Barče	46		2		1		48				103/4	379
37	Banja	44		1				45				65	714
38	Birče	57		3		1		60				159	880
39	Dobrun	27	5			1	32					285	99
40	Višegrad	54	5	13	1	1	73		1			1234/60	276
41	Hrtar	24	1	2			27		1			677/47	55
42	Brodar	23	2				25					790/127	18
43	Vratar	48	10	10	1		69		11			1340/164	1
44	Osat	46	18	8	1		67	6	1			778/82	609
45	Borač	177	23	30	1	3	231					4420/477	31
46	Studena	12	3	1			16		7			305/42	
47	Olovac	105	11	29		2	147		30		1	2202/243	242
48	Maglaj	82	6	28	2	2	46	36				643/52	585
49	Trebetin	5	5	4			10	4				40	49
50	Tešanj	41	17	5	6	2	65	4				895/26	599
51	Kotor	30	11	3	2		23	23				204	332
52	Banja Luka	2	15	5	3	1	26	17				1119/277	243
53	Vrhovine	3	12	14	5	2	36	17				100	263
54	Kobaš	46	17	21	4	3	48	43				680	1118
55	Lijevo	48	8	25	2	3	41	42				682/23	655

Ukupno 45941/4979** 18780

* Znači: 11009 kuća sa 1986 neoženjenih. Svuda dalje crtom su odijeljeni neoženjeni od kuća.

** Ukupno: 45941 kuća sa 4979 inokosnih (sinovi)-muslimani i 18780 kuća -- kršćani.

BOSANSKI SANDŽAK
Gradsko stanovništvo 1604. godine

Redni br.	Nahija	Mjesto	Kasaba			Varoš (raja)			Sveukupno kuća
			Mahala i broj musul. kuća	Kršć. kuća	Svega povlaš. kuća	Musul. kuća	Kršć. kuća	Svega nepovl. kuća	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	Sarajevo	kasaba Sarajevo	90 4062/1496	2 93	4155/1496	14	51	65	4220/1496
2	"	bazar Ljubočić (Pazarić)	1 17		17	29		29	46
3	Klidanj	bazar Četvrkovište (Klidanj)	3 157		157	114	11	125	232
4	Visoko	kasaba Visoko	5 204/76		204/46	80	29	109	313/76
5	"	bazar Fojnica	1 36/7		36/7	1	108	109	145/7
6	"	bazar Kreševo	1 30/8		30/8	15	69	84	114 3
7	"	bazar Busovača	1 25/6		25/6	18/3			43 9
8	Brod	kasaba Zenica	5 279/115		279/115	90	3	93	372 115
9	"	tvrđava Vranduk	1 19/7		19/7	23/3	1	24/3	43 10
10	"	bazar Kakanj	1 87/6		87/6	81/5	5	86 5	173 11
11	"	bazar Sutjeska	1 24/3		24/3	27	100	127	151/3
12	Lašva	tvrđava Travnik	9 585/76		585/76	71/6	37*	108/6	693/82
13	Kamen-grad	bazar Kamengrad	1 29 8		29/8	17	90*	107	136/8
14	"	bazar Dičevo (San. Most)	1 69/11		69/11				69/11
15	Dobor	kasaba Velika	1 43 10		43/10	2	19	21	64/10

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
16	Dobor	kasaba Gor. Ukrina (Derventa)	3 171/3		171/3		43*	43	214/3
17	"	kasaba Kotorsko	2 182/12		182/12				182/12
18	Jajce	tvrđava Jajce	6 205/33		205/33		10	10	215/33
19	Trijebovo	kasaba G. Kloka (Mikonjićgrad)	1 58/12		58/12	3	12*	15	73/12
20	Kostajnica	tvrđava Kostajnica	2 206/17		206/17	6	17	23	229/17
21	Bihac	tvrđava Bihac	1 65/5		65/5		138	138	203/5
22	Zvečan	bazar Dimitrovica	4 67/10		67/10	10	3	13	80/10
23	Ras	bazar Novi Pazar	17 373/44		373/44	28	48	76	449/44
24	Barče	bazar Nova Varoš (Skenderpašina varoš)	1 56/4		56/4	4	23*	27	83/4
25	Birče	(bazar) Miramorak	1 15/2		15/2	7	5	12	27/2
26	Dobrun	varoš Dobrun	1 24/3		24/3	6	13*	19	43/3
27	Višegrad	kasaba Višegrad	1 75/15		75/15	4	32	36	111/15
28	Borač	kasaba Prača	2 65/17		65/17	30/2	9	39/2	104/19
29	"	kasaba Glasinac	1 62/7		62/7				62/7
30	"	kasaba Čelebi Pazar (Rogetica)	3 323/31		323/31	3	6	9	332/31
31	Olovac	bazar Olovac (Olovo)	1 15/3		15/3	3	10 130	133	148/3
32	"	kasaba Knežina	1 73/33		72/33	11		11	83/33
33	Maglaj	kasaba Maglaj	3 209/43		209/43	28	7 69*	99	308/43

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
34	"	kasaba Žepče	1 93/3		93/3	18*	20*	38	131/3
35	Tešanj	kasaba Tešanj	2 224/16		224/16	50	1	51	275/16
36	"	kasaba Doboj	1 83/16		83/16	20	29	49	132/16
37	Banja Luka	kasaba Banja Luka	15 842/227	18	860/227	48*	10*	58	918/227
38	Kobaš	(bazar) Kosovljani	1 48		48	29	1	30	78
39	"	kasaba Kobaš	1 71/6		71/6				71/6
40	"	tvrđava Dubočac	2 218/7		218/7		8	8	226/7
41	"	kasaba Lišnja	1 143		143		12	12	155
42	Levče	tvrđava Gradiška	1 78/10		78/10		93	93	171/10
43	"	(bazar) Kaletina (Srbac?)	1 41/6		41/6				41/6
44	"	(bazar) Trn	1 93/7		93/7				93/7
Povlaštenih ukupno:					9954/2429				

OBJAŠNENJE:

- Broj mahala (kolone 4, 5 i 8) označavaju gornji brojevi.
- Brojevi kuća odijeljeni su crtom od broja neoženjenih (kolone 4, 6, 7, 9 i 10).
- Zvezdicom su označavana domaćinstva vlaha (kolone 7 i 8).
- Povlaštenog muslimanskog stanovništva u navedenim gradskim naseljima bilo je, dakle, ukupno 9843 kuće sa 2429 odraslih neoženjenih sinova (tj. ako se od ukupnog zbira povlaštenog stanovništva, u koloni 6, odbije 111 kršćanskih kuća).

O DRUŠTVENOJ STRUKTURI STANOVNIŠTVA U BOSNI
POČETKOM XVII STOLJEĆA

R e z i m e

U ovom radu razmatrano je brojno stanje stanovništva, njegova ekonomska i konfesionalna struktura u bosanskom sandžaku iz 1604. godine. Pripremljen je na osnovu jednog turskog opširnog popisa iz te godine. Navedeni popis obuhvata sve rajinsko stanovništvo, kao i stanovništvo gradskih naselja (44 kasabe), dok feudalna klasa (spahije i drugi pripadnici vojske) nisu sadržani, čiji je broj mogao iznositi oko 5% ukupnog broja evidentiranih domaćinstava.

Rajinsko stanovništvo se dijelilo na zemljoradničku raju (koja je bila u većini) i na stočare, zvane vlahe. Gradsko stanovništvo (u većini muslimansko) nije bilo raju, ono se po svom statusu nalazilo između raje i feudalne klase.

Do te godine islam se u Bosni bio jako proširio, i to posebno među zemljoradničkom rajom, a znatno manje među stočarima. U ovom sandžaku je 1604. godine bilo popisano ukupno 64721 kuća, od čega je 45941 kuća, sa još 4979 odraslih neoženjenih sinova, otpadalo na muslimane, a 18891 kuća na kršćane. To znači: muslimani 71%, a kršćani 29%. Zatim, od ukupnog broja muslimana (45941 sa 4979 neoženjenih) otpadalo je na gradsko stanovništvo 9843 kuće sa 2429 neoženjenih, a na rajinsko stanovništvo 35589 kuća sa 2550 neoženjenih muškaraca. A to znači da je od ukupnog broja muslimana na rajinsko stanovništvo otpadalo 79% a na gradsko 21%.

ON THE SOCIAL STRUCTURE OF THE POPULATION OF BOSNIA AT THE
BEGINNING OF THE SEVENTEENTH CENTURY

S u m m a r y

The Turkish censuses of the Yugoslav lands contain authentic information concerning the population. As far as Bosnia is concerned that information is full and extensive. For the year 1604, the following censuses are known: for the Bosnian, Zvornik, and Klis Sancaks (Istanbul, Başbakanlık Arşiv). For the Herzegovinian Sancak we know only the extensive census from 1685. These are systematic censuses of both the population and the economic activity; the registers were taken in all the *nahiyes*, and on the basis of that this contribution to the question has been prepared.

The structure of the population in Bosnia was basically similar during the Turkish administration to the structure of the population before the arrival of the Turks. Although in the early Turkish period there was in Bosnia some

ethnically foreign population which migrated there, and also some indigencus stock-breeding population which came in great numbers, and although there was a strong expansion of Islam, the structure of the population was still socially, legally, economically, and confessionally divided into the following principal categories: feudal lords and peasants (**reaya**), town (**kasaba**) inhabitants and village inhabitants, farmers and shepherds (Wallachians); the **reaya** (especially Wallachians) could be classified into several privileged strata (**martoloses**, **voynuks**, **derbencis**, **akincis**, etc). Finally, the whole population was divided into Christians and Muslims.

This paper does not include the whole of the Bosnian **eyalet**, but is confined, because of the large body of material, to the central part of Bosnia, i. e., the territory of the Bosnian Sancak, which comprised 57 **nahiyes** in all: from Novi Pazar through Višegrad to Bihać and from the Sava River to Konjic, Jajce, and Sanski Most.

In the sources mentioned, the most noticeable data are those concerning the confessional structure of the population; they are stated, in the way of a recapitulation, for each settlement composed of the agricultural **reaya**. As for the settlements of the stock-breeders (Wallachians), only the amount of the **filuri** is recapitulatively stated; that amount varied from place to place and depended on various criteria, so we had to establish a confessional proportion. It is a fact that Islam had expanded intensively within Bosnia by the beginning of the seventeenth century, particularly in the central, Bosnian Sancak. By the year 1604, the agricultural **reaya** had become predominantly Muslim there. For instance, in the Sarajevo **nahiye**, which had entirely become Muslim, out of 163 villages (162 farmers, 1 Wallachians), only in 10 villages was there any Christian population registered; this is the case with 8 villages which contained very few households, those who provided soldiers. Soldiers themselves were in that **nahiye** registered in 58 villages. Islam had, by the year in question, spread greatly among the soldiers (a branch of Wallachians, guardians of settlements and lines of communication) who in the beginning were exclusively Christian.

In the **nahiyes** more removed from the center we encounter a different situation. The inhabitants of the hilly and mountainous regions (the **nahiyes**: Maglaj, Trebetin, Ozren, Usora, Kotor, Zrnjane, Sjenica, Dobor, etc.), who by the nature of their economic activity were stock-breeders, or the inhabitants of the border **nahiyes** (Dubica, Vrbaški, Novi, Zrin, Ostrožac, Kobaš, etc.), who had the permanent character of Wallachians-**filuriois**, those inhabitants remained solidly Christian; Islam had not spread there at all.